043. Haşmet Dîvânı'nda kozmik âlem

Şule ÖZBEKTAŞ[1]

APA: Özbektaş, Ş. (2023). Haşmet Dîvânı'nda kozmik âlem. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (32), 761-771. DOI: 10.29000/rumelide.1252842.

Öz

Evren ve evrendeki genel düzenle ilgili şeyler kozmik terimi ile ifade edilir. Kozmik unsurlar, ilk çağdan beri insanoğlunun merakını çektiğinden her zaman incelenen ve üzerinde konuşulan bir konu olmuştur. Bu merak, divan şairlerini de cezbedince kozmik âlem, klasik Türk şiirindeki yerini almıştır. Kozmik unsurlar, klasik Türk şiirinde yalnızca terim manasını kapsayacak surette kullanılmaz. Kimi zaman sevgiliyle ilgili bir benzetme unsuru olarak kimi zaman bir devlet büyüğünden yahut başka bir memduhdan sitayişle bahsetmek maksadıyla, kimi zaman da şair kendisini övmek düşüncesiyle zikredilir. Kozmik âlem, klasik Türk şiirini besleyen önemli bir kaynaktır. Hemen hemen bütün şairlerin divanlarında kozmik âleme ait pek çok unsurun yer aldığı söylenebilir. Gökyüzüyle ilgili öğeleri genellikle şekil ve renk yönüyle işleyen divan şairleri, ayrıca yıldızların insanların hayatını etkilediği fikriyle şekillenen ilm-i tencime de başvurarak zengin bir anlam dünyası ortaya koymuşlardır. Bu söz ve anlam varlığından faydalanan şairlerden biri de 18. yüzyıl şairlerinden Haşmet'tir. 1133/1720 -1143/1730 yılları arasında doğduğu tahmin edilen Haşmet, Arapça ve Farsçaya hâkim bir isimdir. Çeşitli memuriyetlerde bulunan şair, 1182/1768 yılında vefat etmiştir. *Haşmet Dîvânı*, diğer birçok divan gibi kozmik unsurların yer aldığı bir eserdir. Bu çalışmada *Haşmet Dîvânı*'nda geçen kozmik unsurların hangi açıdan ve ne şekilde ele alındığını tespit edilmeye çalışılmış; belirlenen beyitler gökyüzü, yıldızlar, seb'a-i seyyare ve burçlar olmak üzere dört başlık altında incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Kozmik âlem, ilm-i tencim, klasik Türk şiiri, 18. yüzyıl, Haşmet Dîvânı

Cosmic realm in the Divan of Haşmet

Abstract

Things related to the universe and the general order in the universe are expressed with the term "cosmic." Cosmic elements have always been a subject that has been studied and talked about since the beginning of time and has attracted the curiosity of mankind. When this curiosity attracted divan poets, the cosmic world took its place in classical Turkish poetry. Cosmic elements in classical Turkish poetry are not only used to cover the meaning of the term. Sometimes they are used as an element of analogy about the beloved, sometimes for the purpose of praising a statesman or another admired person, and sometimes with the thought of the poet praising himself. The cosmic realm is an important source that feeds classical Turkish poetry. It can be said that there are many elements of the cosmic realm in the divans of almost all poets. Divan poets, who usually address the elements related to the sky in terms of shape and colour, have also put forward a rich world of meaning by applying to tencim science, which is shaped by the idea that stars affect people's lives. One of the poets who benefited from this word and its meaning is Haşmet, one of the 18th-century poets. Haşmet, who is estimated to have been born between 1133/1720 and 1143/1730, is a name that is

1 Bilim Uzmanı, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD (Ordu, Türkiye), suleozbektas@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7621-867X [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 20.01.2023-kabul tarihi: 20.02.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1252842]

dominant in Arabic and Persian. The poet, who held various civil service positions, died in 1182/1768. *The Divan of Haşmet*, like many other divans, is a work that includes cosmic elements. In this study, it was tried to determine from what aspect and in what way the cosmic elements in the *Divan of Haşmet* were addressed; and the couplets determined were examined under four headings: sky, stars, seb'a-i seyyare, and horoscopes.

Keywords: Cosmic realm, tencim science, classical Turkish poetry, 18th century, Divan of Haşmet

Giriş

Klasik Türk edebiyatının beslendiği en önemli kaynak, kuşkusuz tabiattır. Klasik Türk şairleri, tabiatın bir parçası olan gökyüzünü mecazlı bir söyleyişle sıklıkla işlemişlerdir. Genellikle mübalağaya başvuran şairler, gökyüzünün uçsuz bucaksız olmasından faydalanarak gökyüzünü önemli bir kıyas unsuru hâline getirmiş; ayrıca güneş, ay ve yıldız gibi gezegenleri sevgilinin güzelliğini tasvirde bir teşbih öğesi olarak kullanmışlardır.

Gök, gökkubbe ve gökyüzünü ifade eden felek, divan şiirinde aynı zamanda çarh, âsuman, sipihr, gerdûn, feza ve semâ kelimeleriyle de karşılanır. Felek, eski astronomi anlayışındaki düşünce üzerinden şairlerce ele alınmıştır. Buna göre gökyüzünün iç içe geçmiş dokuz veya yedi felekten meydana geldiği düşünülür. Felekler, dünyaya yakınlıklarına göre sıralanmış olup ilk yedi felek seba-i seyyare diye adlandırılır. Birinci felekte ay, ikincide Utârid (Merkür), üçüncüde Zühre (Venüs), dördüncüde güneş, beşincide Mirrîh (Merih, Mars), altıncıda Müşteri (Bercis, Jüpiter), yedincide Zühal (Keyvan); sekizinci felek sabit yıldızlar ve burçlar feleğidir (Kurnaz, 1995: 306). "Eski astronomi anlayışına göre (...) felekü'l-eflâk olan dokuzuncu gök, diğer feleklerin batıdan doğuya olan tabii dönüşünü tersine olarak doğudan batıya çevirir, dolayısıyla yıldızları da birlikte döndürür. Bunun sonucunda yıldızların birbirine ve burçlara olan uzaklığı sürekli değişir." (Kurnaz, 1995: 306). İlm-i ahkâm-ı nücûm adı verilen yıldızlar ilmi de bahsedilen bu dönüşlerle ilgili ortaya çıkmıştır.

İlm-i ahkâm-ı nücûm, yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sistem sayesinde gelecek, şimdiki durum ve geçmişe dair bilgi elde etmenin mümkün olduğuna inanılmasıdır (Fehd, 2000: 124). Nücum ilminin esası yedi seyyare ve on iki burçtur. Seyyarelerin her biri tabiat, hissiyat ve sıhhat üzerinde etkilidir (Işıkhan, 2014: 111). "İlm-i nücûm ile ilgilenenlere göre her insan bir yıldızın tesirindedir. Bu yıldız o kişinin doğduğu zamanda güneşin, içinde bulunduğu burçtadır." (Pala, 2004: 76). Burçlar, güneşin dünya etrafındaki seyri esnasında 12 eşit dilimden geçtiği düşüncesiyle ortaya çıkmış ve her bir dilime ad verilmiştir:

> "360 derecelik dairevî kuşağın 30'ar derecelik on iki bölüme ayrılması sonucu oluşan burçlar, Arapça ve Latince karşılıkları ve güneşin burca girdiği tarih itibariyle şu şekilde sıralanmaktadır: Koç (Hamel, Aries: 21 Mart), Boğa (Sevr, Taurus: 20 Nisan), İkizler (Cevzâ, Gemini: 21 Mayıs), Yengeç (Seretan, Cancer: 22 Haziran), Aslan (Esed, Leo: 23 Temmuz), Başak (Sünbüle, Virgo: 23 Ağustos), Terazi (Mîzan, Libra: 23 Eylül), Akrep (Akreb, Scorpius: 22 Ekim), Yay (Kavs, Sagittarius: 22 Kasım), Oğlak (Cedy, Capricornus: 22 Aralık), Kova (Delv, Aquarius: 20 Ocak), Balık (Hût, Pisces: 19 Şubat)" (Kutluer, 1992: 422).

Klasik Türk edebiyatında gökyüzünün ele alınışı, sadece ilkçağ filozoflarının görüşlerinden ibaret değildir. Kur'ân'da geçen bazı ayetler, Hz. Muhammed'in hadisleri ve buna dayandırılan pek çok sözler, Hint kaynaklı tasavvufi görüşler ile İsraliyat, konuyla ilgili oldukça geniş bir nazariyeler silsilesi meydana getirmiştir (Şentürk, 1994: 132).

Kozmik âlemi manzumelerinde işleyen şairlerden biri de 18. yüzyıl şairlerinden Haşmet'tir. Haşmet'in doğum yılı kesin olarak bilinmemekle birlikte kasidelerindeki ipuçlarına istinaden 1133/1720 – 1143/1730 yılları arasında doğduğu söylenebilir. Asıl adı Mehmet olup Yenişehirli Kazasker Abbâs Ebu'l-Hayr Efendi'nin oğludur. Babasından ilk eğitimini almış, daha sonra medreseye devam edip Arap ve Fars dillerini ve hatta bu dillerin edebiyatlarını ileri düzeyde öğrenmiştir. Çeşitli yerlerde memurluk görevinde bulunan şair, Rodos'tayken 1182/1768 yılında vefat etmiştir (Arslan ve Aksoyak, 2018: 3-5). Şiirlerinde Mevlevilik ile ilgili bazı inanç ve davranışlara yer vermesi, kendilerinden "Mevlevîlerüz" şeklinde bahsetmesi göz önünde bulundurularak şairin Mevlevîliğe intisap ettiği söylenilebilir. Haşmet'in eserlerinden biri divanıdır. Divanında gökyüzüne dair unsurlara yer vermiş ve bunları, daha çok teşbih yapmak suretiyle zikretmiştir. *Haşmet Dîvânı*'nda konuyla ilgili çokça beyit saptanmış olup aşağıda bahsi geçen başlıklar için örnek beyitler sunularak değerlendirilmeye gidilmiştir.

Haşmet Dîvânı'nda Kozmik Âlem

1-Gökyüzü (Âsumân, Felek, Sipihr, Çarh)

Şemseddin Sami, felek kelimesini şu şekilde tanımlar: "Gök, semâ, âsmân, eskilerin itikâdınca her bir seyyareye mahsus bir gök tabakası ki dokuz adedinde olup sekizincisi sevâbite mahsus ve dokuzuncusu nücûmdan hâlî ve cümlesini muhit zum olunurdu." (Şemseddin Sami, 2008: 1004). Eski astronomi inanışına göre dünya kâinatın merkezi sayılmakta, dokuz adet olduğuna inanılan felekler de dünyayı çevrelemektedir.

Aşağıdaki beyitte de gökyüzünün yedi felekten meydana geldiğinden bahsedilir. Evreng, taht demektir. Yedi felek, yani seba-i seyyare gökyüzünün yedi tahtı olarak düşünülmüştür. Bu yedi felek, yedi renkle hareket etmeye başladığından beri, başka bir ifadeyle kâinat yaratıldığından itibaren cihan tahtına böyle bir sultan gelip gelmediği merak edilir. Bu şekilde şair, memduhundan övgüyle söz eder. Yedi renk denmesinin sebebi ise ilm-i tencime göre her bir feleğin kendine mahsus bir renginin olmasıdır. Beyaz, Ay'a; karışık renkler, Utarid'e; yeşil, Zühre'ye; sarı Güneş'e; kırmızı, Mirrih'e; mavi, Müşteri'ye; siyah renk ise Zühal'e aittir (Levend, 1984: 201-207). Ayrıca heft-evreng, büyük ayı yıldız kümesinin adıdır. Büyük ayı yıldız takımı, yedi yıldızdan meydana geldiğinden böyle bir adlandırma yapılmıştır:

> Görülmüş mü aceb taht-ı cihânda böyle bir sultân
> Bu heft-evreng-i çerhi başlayalı devre heftû-reng (K[2]- 5, B- 24)[3]

Felek kavramı klasik edebiyatta semâ, talih, baht gibi manalarda da sıklıkla kullanılır. İnanışa göre her birey, gökteki yıldızlardan birine aittir ve herkesin kaderi ait olduğu bu yıldızın ay, gezegenler, burçlar gibi diğer gök cisimleriyle olan durumlarına göre değişir (Şentürk, 1994: 150). Felek-i azâmın, diğer felekleri kendi istikametinin tersine döndürmeye zorladığına inanılır ve bu şekilde diğer sekiz felek, kendi istikametlerinin tam tersine döner. Bu durumda insanların talihleri, mutlulukları üzerinde olumsuz etkiler ortaya çıkar. Sekiz feleğin yerlerini değiştirip duran felekü'l-eflâk, her türlü kötülüğün ve uğursuzluğun sebebi sayılır. Divan şairlerinin devamlı olarak felekten şikâyet etmesinin temel sebebi de budur. Haşmet de tıpkı diğer şairler gibi felekten bahsederken daha çok onun uğursuzluğu ve

[2] Makalede bazı terimler için kısaltmalar kullanılmıştır:
B: Beyit
G: Gazel
K: Kaside.

[3] Bazı başlıklarda (gökyüzü, güneş, ay), tespit edilen beyit sayısı fazla olduğundan veya aynı örnek diğer başlıklara da dâhil edilebileceğinden tüm beyitler, metin içerisinde verilmemiştir.

kötülüğünü ele almıştır. Öyle ki bir aynaya benzettiği feleğin ikbali ona bir felaketten başka bir durum yaşatmayacaktır:

Haşmetâ sûret-i ikbâl-i felek âfetdir
Böyledir gösterişi âyîne-i devrânın (G- 156, B- 5)

Feleğin, klasik edebiyatta farklı terimlerle birlikte kullanıldığı görülür, bunlardan biri de aynadır. Aynanın edebiyatta kullanım sebeplerinden bazıları bir süs malzemesi olması, yansıtma özelliğinin bulunması ve bir yüzünün kara bir yüzünün aydınlık olması sebebiyle ikiyüzlü olarak değerlendirilmesidir. Haşmet, feleğin aynasından umutludur. Eğer feleğin aynası, Haşmet ve onun gibi âşıklara eziyetlerinin yanında bir kez olsun lütfunu gösterirse bu lütuf, onların göz aynasında görünecek; görmez olan göz, işlevini geri kazanıp tekrar görmeye başlayacaktır:

Gösterirse bize mir'ât-ı felek sûy-ı lutf
Görünür âyîne-i dîdemize rûy-ı lutf (G-137, B-1)

Âşık, sevgiliye aşkı dolayısıyla sürekli ağlayıp inleyendir. Onun inleyişleri, bir tamburdan çıkan seda gibi gür ve yüksek olduğundan gökyüzüne kadar yükselmiştir. Zaten âşıklık hâlinin gereği de budur, alçak bir seyirde yükselen feryadın anlamı yoktur:

Versin sipihre kâse-i tanbûrveş enîn
Kânûn-ı ışk perde-i âhı pes istemez (G- 112, B- 5)

Aşağıdaki beyitte "gerdiş-i gerdûn" tamlaması felek anlamına gelecek şekilde sarf edilmiştir. Değirmen çarkına teşbih edilen felek, şairi -bir değirmenin buğdayı öğütüp un ufak etmesi gibi- paramparça etmiştir. Şair, ayrıca "öğün" kelimesini övmek, sena etmek manasında da kullanarak tevriye yapmıştır. Gönlüne seslenen şair, bulunduğu zaman diliminin ne kadar talihli olduğunu söyleyerek bununla kendisinin övünmesini ister:

Var ögün ey dil bu devrin cünbiş-i ikbâline
Gerdiş-i gerdûn çerh-i âsiyâb olmuş sana (G- 4, B- 4)

Semâ kelimesi, hem gökyüzü hem de Mevlevilerin semâsını hatırlatacak şekilde tevriyeli olarak kullanılmıştır. Mehtap, Mevlevi devranını düzenleyen bir dervişe; gökyüzü ise dönüyor olması dolayısıyla bir semâzene teşhis edilmiştir. Semâ eden bu dervişin yani feleğin beline bağladığı palehneng[4] ise güneştir:

Miyân-ı çerhe hûrşîdi edince pâlehengâsâ
Semâda mevlevî devrânını tanzîr eder mehtâb (G- 16, B- 3)

"Kaynaklarda, vezir ve aynı zamanda iyi bir şair olan Râgıp Paşa ile Haşmet arasında sıkı bir dostluk olduğu aktarılmaktadır." (Doğan, 2012: 1553). Şair, bu dostluk ve sevginin nişanesi olarak Paşa'ya kasideler sunmuştur. Böyle bir kasideden alınan aşağıdaki beyitte Haşmet, sadrazamın ihsanını övmek için felekten faydalanır. Güneş altına, Ay ise gümüşe benzetilerek Paşa'nın etrafındakilere altın ve gümüş

[4] Paleheng, dervişlerin beline bağladığı kuşağın adıdır. Aynı zamanda bu kemerin üstüne takılan on iki imamı simgeleyen on iki köşeli taş için söylenir. Dervişlerin gönüllerini Allah'a bağlamalarının bir sembolü olarak algılanır. Hz. Muhammed'in aç yattığı günler midesi üzerine taş bastırarak açlığını giderişi anısına taşınır (Korkmaz, 2016: 553).

saçarak cömertçe davrandığı aktarılmaya çalışılır. Beyitte açıkça belirtilmese de aslında gökyüzünde altın ve gümüş dağıtan Sadrazam Râgıp Paşa'dır:

Bahş etmede sîm ü zer-i ihsanı felekde
Dest-i keremin matla-ı şems ü kamer eyler(K- 7, B- 28)

Felek, bir saraya benzetildiği görülür. "Bâb, tâk, kasr, gül-mîh, perde" kelimeleriyle tenasüp oluşturularak meydana getirilen beyitte felek sarayının gülmihi, Ay ve Güneş; perdesi de melek kanadı şeklinde ele alınmıştır. Eskiden özellikle kapı ve pencere kapaklarına süs olarak konan, oymalı ve yaldızlı büyük başlı çiviye gülmih denmektedir (http://lugatim.com/s/gülmih). Şaire göre Ay ve Güneş, felek sarayının kasrını süsleyen birer gülmihdir:

Ser-fürû eyler bu bâbın tâkını kasr-ı felek
Mihr ü meh gül-mîhı olmuş perdesi bâl-i melek (EBYAT- 12)

2- Yıldızlar(Necm, Nücûm, Encüm, Ahter, Sitâre, Kevkeb)

"Divan şiirinde necm, sitâre, ahter, kevkeb gibi eşanlamlılarıyla karşımıza çıkan yıldız, çok zaman parlak şekliyle ele alınır." (Pala, 2004: 482) Sultan Mahmud için yazılan kasidede padişah, parlak bir yıldıza benzetilmiştir. Bu parlak yıldızın saçtığı ışığı görmek bile gözleri aydınlatmıştır. Padişahın ömrünün uzun olmasını dileyen şair, kimsenin onun gölgesinden uzak kalmamasını ister. "Sâye", gölge anlamına gelmekle birlikte "sâyesinde" birinin yardımıyla, aracılığıyla manasını da taşır. Bu açıdan da beyti açıklamak mümkündür:

Cihân turdukça tursun sâyesinde olmasın mehcûr
Kırân-ı encüm-i rahşânı gördük dîdeler rûşen (K- 19, B- 8)

Yıldızlar ile anılan pek çok telakki vardır. Yıldızların, insanlar üzerinde bıraktığı etkiler doğrultusunda doğan ilm-i nücûm bu telakkilerin en önemlisi olarak kabul görür. Yıldızların parlaklığının yanında çokluğu ve şekli de şiirlerde ele alınan hususlardandır. Gökyüzünde Ay bir tane iken yıldızlar sayısızdır. Haşmet, bu durumu sevgili ve diğer güzellerle mukayese ederek işlemiştir. Sevgili, Haşmet'in gözünde kamer-tal'at -ay yüzlüdür- yani Ay'dır. Bu doğrultuda sevgili âşık için tektir. Fakat diğer güzeller ne kadar parlak ve gösterişli olsa da birbirinin aynısı ve sayısızdırlar:

Nice benzer o kamer-tal'ata her sâde-ruhân
Ahterân bî-aded ammâ meh-i garrâ birdir (G- 66, B- 4)

3- Seb'a-i Seyyâre

3.1. Ay (Bedr, Hilal, Kamer, Mâh, Meh, Mehtâb)

Ay, klasik edebiyatta kozmik unsular bakımından en çok zikredilen kavramlardan biridir. "Nücûm ilmine göre yer, felek-i evvel yani birinci kat göktür." (Onay, 2019: 65). Ay, eski astronomiye göre sa'd-ı mutavassıt (orta kutluluk) ve neyyir-i asgar (küçük nurluluk) idi. Bu seyyareye mensup olanlar, sebatsız, ihmalkâr, kararsız ve hayalcidirler. Endişeli, zayıf ve metanetsiz oldukları bilinir. Ay, pazartesi gündüz ile cuma gecesine hâkimdir ve Ay'ın dostu Güneş'tir (Pala, 2004: 42).

Ay'a benzetilen sevgili, sürekli olarak âşıklara eziyet edendir. Bu yönüyle sevgili, tıpkı feleği andırır. Çünkü felek de âşıklara her zaman aksi ve kötü yönünü göstermektedir. Ay yüzlü sevgilinin saçı, beni ve

yanağı da yine gökyüzüyle ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Buna göre saç, siyah olduğundan bulut; ben, tane olması dolayısıyla yıldız; yanak ise parlaklığı sebebiyle güneşe benzetilmiştir:

Evc-i istignâda çerhâsâ o meh cevr eylesin
Ebr ü necm ü mihr-i enverdir o zülf ü hâl u ruh (G- 42, B- 2)

"Âlem-i mehtâb", mehtap eğlencesi demektir. Mehtap eğlenceleri, Lale Devri ile Osmanlı eğlence hayatında faaliyete geçmiştir. Mehtabın olduğu günlerde Boğaziçi'nde kayıklarla düzenlenen bir şölen olan bu eğlenceler, divan şairlerince söz konusu edilmiştir (Durkaya, 2020: 188). Yeme ve içmenin de bulunduğu bu eğlencelerde, kayıklarda mutlaka çeşit çeşit yiyecek ve içecek bulundurulduğu bilinir (Hisar 1995: 64). Şairin canı "âlem-i mehtâb"da şarap içmek istemiştir ama bu şarap, sevgilinin şaraba benzeyen dudaklarıdır:

Hat-ı ruh tâze-terâş olmuş iken bûs-ı leb et
İstedir kâm-ı dile âlem-i mehtâb şarâb (G- 18, B- 3)

Ay, klasik edebiyatta -genellikle sevgili için- benzetme unsuru olarak sıkça kullanılan bir kavramdır. Sevgilinin yüzü, parlaklığı sebebiyle Ay'a benzetilir. Nasıl ki Ay gece görünür, gündüz kaybolursa sevgili de bir görünür bir kaybolur. "Güzelliğin zirvesi olarak algılanan dolunay, yüzün en çok benzetildiği unsurlardan biridir. Ay, ayda bir kez dolunay hâlini alır. Ancak sevgilinin yüzü her zaman dolunay gibidir." (Erdoğan, 2013: 187). Âşığın ay yüzlü sevgilisine ulaşması muhayyeldir. Sevgilinin en belirgin özelliklerinden biri âşığına sürekli eziyet edip acı ve ıstırap vermesidir. Taş gönüllü sevgili, âşığının ağlamasından zevk alır (Pala, 1995: 85). Şair, âşığa ilgi göstermeyen sevgilinin semtinden ümit beklemenin yersiz olduğu görüşündedir. Açık istiare ile aya benzetilen sevgili, nice âşık gönlü bir kadehle paramparça etmiştir:

Semt-i bîgâneden ümmîd-i imâret etme
Niçe vîrâneyi bir câm ile ol mâh yapar (G- 71, B- 4)

Dîvân'da 16. gazel "mehtâb" rediflidir. Aşağıdaki örnek beyitte ise mehtap, nurlu ayetleri temize çeken bir kâtibe teşhis edilmiştir. Kâtip, mehtap olunca kâtibin kalemi de mehtabın parlaklığı dolayısıyla altından olmuştur:

Çeker âyât-ı envârı beyâza levh-i nîlîde
Şuâın hâme-i zerrîn edüp tahrîr eder mehtâb (G-16, B- 4)

Yine aynı gazelden alınan başka bir beyitte ise mehtap, âşıkları çöle düşüren bir güzel gibi düşünülmüştür. Mehtap, sevda ehline Leyla'nın eğlence meclisini gösterince geceleyin tüm âşıkları, Mecnun gibi çöle düşürmüştür. Beyitte Leylî, sevda, gice kelimelerine yer verilerek karanlık bir atmosfer oluşturulmuş ve sanki mehtap, iyice parlak bir hâle getirilmiştir:

Safâ-yı bezm-i Leylî gösterip erbâb-ı sevdâya
Gice Mecnûn gibi uşşâkı sahra-gîr eder mehtâb (G-16, B- 5)

Ayın kavuşum öncesi ve sonrasında yeryüzünden uçları sivri ince bir yay gibi görünen şekline "hilâl" denir (Yücel, 1998: 1). Muteber kavle göre üç günlük aya kadar hilâl denilir, fazlasına denilmez. Yeni ay, kaş yerinde kullanılır ve böylelikle hilâl kaşlı demek olan hilâl ebru terkibi meydana gelir (Pakalın, 1993: 830). Ayın hilal oluşu, âşığın çektiği eziyetler karşısında zayıflaması yahut ihtiyarlayıp

kamburlaşmasıdır. Haşmet de hilâl ile âşık arasında bir bağ kurmuş; âşığın, sevgilinin hasretiyle ve ayrılık acısıyla yarım ay gibi eksik kaldığından bahsetmiştir:

Hilâle döndü dilim za'f-ı hecr ile Haşmet
Tulû'-ı vaslı gözet âfitâbı neylersin (G- 151, B- 6)

"Dolunay, on dört gecelik ay (Şemseddin Sami, 2008: 283) manalarına gelen bedir, edebiyatta genellikle güzellik unsuru olarak kullanılır. Mesela sevgilinin yüzü aya benzetilecekse bunda ayın en iri, en parlak anı olan dolunay kullanılır. "Sevgilinin dolunay gibi olan yüzü, tevhidi veya ilahi nurların, ilahi sırların tecelliyatına ayna olduğu için her halükarda güzeldir." (Çelebioğlu, 1992: 324). Hilal ve dolunay kavramlarının bir arada kullanıldığı başka bir beyitte yine hilalin yarım ay oluşuna vurgu yapılmıştır. Haşmet, sevgilinin yanağını parlaklığı dolayısıyla Güneş'e benzetmektedir. O yanağa kavuşmak bir yana dursun yaklaşmak dahi âşık için imkânsızdır. Sevgiliden uzakta olan âşık, aşkını bir hilale benzetir ancak ne zaman ki yanağı güneş misali olan sevgiliye kavuşursa bu aşk tamamlanacak ve hilalden, dolunaya dönecektir:

Görünce tâbiş-i ruhsârın âfitâb gibi
Hilâl-ı ışkım olur bedr-i şule-tâb gibi (G- 243, B- 1)

3.2. Utârid (Merkür, Debir-i Felek, Tîr)

Utârid, nücûm ilmine göre ikinci felekte bulunur. "Romalılarca Merkür adı verilen ve Batı mitolojisinde hırsız, tacir ve postacıların tanrısı Hermes'le sembolize edilen bu yıldız, hırsızlığı sebebiyle yalancı, yalancılığı dolayısı ile de güzel söz söyleyen hatip ve tüccarların tanrısı olarak kabul edilmiştir." (Şentürk, 1994: 152).

Utârid, güzel söz söylemede mahir olduğundan feleğin kâtibi diye bilinir. Bundan dolayı debîr-i felek olarak da adlandırılan Utârid, kâtip ve yazarların piri sayılır (Pala, 2004: 465). Haşmet, kendi yazma kabiliyetini övmek için Utârid'in bu özelliğinden faydalanmıştır. Haşmet'in şairliği öyle kuvvetlidir ki gökte Utârid kalemine gönül vermiş, yeryüzünde ise insanlar onun sözlerini duymak için can atmışlardır. O hâlde yerde ve gökte şair kalemiyle galip gelmiştir:

Utârid hâmeme dil-beste âdem nutkuma teşne
Tefevvuk eyledim ehl-i zemîn ü âsumân üzre (K- 8, B- 6)

3.3. Zühre (Venüs, Nâhid, Çobanyıldızı, Seher yıldızı, Çulpan)

"Zengin bir anlam çeşitliliğine sahip Zühre, divan şiirine kaynaklık etmiştir. Zühre, bazen kadın şeklinde hayal edilmiş ve daha çok tencim ilmindeki özelliklerinden faydalanılarak kullanılmıştır." (Durkaya, 2021: 226). Feleğin sazendesi olarak da bilinen Zühre, divan şiirinde çok zaman aşk, şarkı, çalgı ve güzellikle birlikte anılır. Yunan mitolojisine göre Zühre, aşk ve müzik tanrıçası Afrodit veya Venüs olarak ele alınır. Zühre, gök ile gündüzün kızıdır (Pala, 2004: 494). Parlaklığı ile bilinen bir seyyare olan Zühre "Çobanyıldızı" olarak da anılır. Bu adlandırılmanın sebebi güneş doğmadan ve batmadan önce parlaklığı dolayısıyla çobanlar tarafından kolaylıkla görülebilir olmasıdır (Durkaya, 2021, 219).

Örnek beyte bakıldığında Zühre yıldızının etrafındaki ışınların kâkül olarak ele alındığı görülür. Sadrazam Mustafa Paşa'ya yazılan kasidede gökyüzü, memduhun kapısının kandili; Zühre'nin kâkülü, mumun fitili ve sabahın nurudur:

Kâkül-i Zühre fetîli pertevi nûr-ı sabâh
Çerh-i mînâ-fâm gûyâ asma kandîl-i deri (K- 11, B- 29)

Zühre'nin bir diğer adı da seher yıldızıdır. Seher vaktinde görüldüğü için bu şekilde de adlandırılmıştır. Koca Ragıp Paşa için yazılan methiyede memduh, parlak bir güneşe benzetilmiştir. Felek, bu parlak güneşin en küçük zerresini seher yıldızı yapmıştır. Şair, memduhunu benzettiği güneşin parlaklığını vurgulamak için bilerek Zühre'yi seçmiştir. Çünkü Zühre, güneş ve aydan sonra gökyüzündeki en parlak cisimdir (Şentürk, 1994: 155):

Pertev o kadar neyyir-i tabında ki gerdûn
Her zerre-i nâçîzini necm-i seher eyler (K- 7, B- 27)

3.4. Güneş (Şems, Mihr, Afitâb, Hurşîd)

Divan şairlerine göre Güneş, gök cisimlerinin sultanı; diğer gezegenler ise Güneş'in hizmetini gören rütbeli kişiler olarak ele alınmaktadır (Pala, 2004: 176). Divan şiirinde daha çok parlaklığı yahut ısısı ile ele alınan Güneş, hem benzeyen hem benzetilen durumlarında da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin eğlence meclislerinde elden ele dönen kadehin pırıltılı ve kızıl renkli olduğu için bazen kadehe benzetildiği görülür. Güneşle birlikte hilal de renk, şekil ve parlaklıklarının yanında hiç durmadan dönmeleri sebebiyle mecliste elden ele dolaşan kadehe benzetilirler (Batislam, 2017: 5). Haşmet'in ele alınan beytinde Ay'ın parlaklığı dolayısıyla kadehe benzetildiği görülmektedir. Beytin genelinde Ay ve Güneş'in görev değişimine bir işaret vardır. Güneş'in akşam olunca yerini Ay'a bırakması olayını ifade etmek isteyen şair kayığı, bir gök gibi düşünmüştür. Güneş'in gökyüzünde mevcut olan eğlenceden ayrılırken yerini Ay'a bıraktığı söylenmiştir. Yine kadehin eğlence meclisinde elden ele dönmesiyle, gündüzün gece dönmesi arasında da bir münasebet kurulmuştur:

Sâgar-ı mâha verip nevbet-i devrânın
Bezm-i şeb-i fülkden çizdi kenâr âfitâb (G-17, B- 3)

Sevgilinin yüzü, güneşe teşbih edilmiştir. Güneşin parlaklığı, bahar mevsiminde daha çok artar. Sevgilinin güneş gibi yüzünde bu parlaklığı artıracak olan ise yeni çıkan ayva tüyleridir. Yeni çıkan ayva tüyleri yeşildir ve hatt-ı sebz diye tanımlanır. O hâlde sevgilinin yüzüne baharı getirecek olan hatlarıdır:

Hatt-ı nev oldu Haşmet revnak-ı ruhsâr-ı yâr
Tâbişin efzûn eder vakt-i bahâr âfitâb (G-17, B- 5)

Saki, içki meclislerinde kadeh sunan kişidir. Güneş ışınlarının bir pençeye benzetildiği beyitte yine kadeh-güneş teşbihi mevcuttur. Öyle ki güneş kadehini eline alan âşık aklını kaybetmiş, deli divane olmuştur. Bu parlak pençeler âşığın aklını almaya yetmiştir:

Âfitâb-ı sâgarı der-dest edince sâkîyâ
Aklım aldı pençe-i hûrşîd-i rahşânın senin (G- 157, B- 5)

Sevgilinin güneşe benzeyen yanağını düşünmek bile şairin şairliğine katkıda bulunmuş; türlü mazmunlar bir güneş misali şiirine yansımıştır. Yanağa duyulan hevesin gönle aksedişi ise güneş gibi yakıcı olmuştur. "Dilde" kelimesi gönül anlamı dışında, söylemek manasında da değerlendirilebilir. Sevgilinin yanağını arzulayan âşık, bu isteğini yanak değil, güneş kelimesiyle ifade etmiştir. Yani beytin bütünü üzerinden açıklanacak olursa güneş, artık yanağın mazmunu hâline gelmiştir:

Fikr-i ruhuyla mazmûn taba togar mihirveş
Dilde sipihr-i hûrşîd oldu hevâ-yı ârız (G- 127, B-4)

Şair, kendisini yakınlık güneşinin zerresi olan bir Mevlevi olarak tanımlar. Bu beyitte güneş, tasavvufi manada ele alınmıştır. Güneş, ışığı yani nuru sembolize etmektedir. Bu da "Mutlak Varlık" veya Mutlak nur ile aynı şey demektir. Buna karşılık zerre, yokluğu, hiçliği ve karanlığı (zulmet) sembolize etmektedir. Zerreler havada direkt olarak görünemezler ve ancak bir nur aksettiği zaman görülebilir. O hâlde tüm kesret âlemi, Allah'ın nuru ile görünür hâle gelir (Yıldırım, 2003: 131-132). Bu durumda beyte göre güneş, mutlak varlık olan Allah; güneşin zerresi ise güneşe nispetle hiçlik mertebesinde olan Allah'tan gayrı her şeydir. Zerre konumunda olan şair, semâ ederken kendinden geçmiş ve mutlak varlık olan Allah'a daha da yakınlaşmıştır. Bu yüzden "şems-i kurbet" tamlaması tercih edilmiştir. "Mevlevilerde semâ, aşk ve cezbeyi meydana getirmek için bir vesiledir."(Gölpınarlı, 2006: 355).

Ser-geşte-i semâ-ı safâ-yı visâl olup
Zerrât-ı şems-i kurbet olan mevlevîleriz (G- 96, B- 3)

Vefa; sözünde durma, muhabbete yahut dostluğa sadakat gösterip sebat etme gibi manalara gelen bir terimdir (Şemseddin Sami, 2008: 1494). Vefanın Güneş'e benzetildiği beyitte "*mihr-i vefanın matlaı*" ifadesiyle *Mihr ü Vefa* mesnevisi hatırlatılmaktadır. Kaynağını İran edebiyatından alan ve çift kahramanlı aşk mesnevilerinden olan *Mihr ü Vefâ*, âşıkların başlarından geçen çeşitli olaylar ve karşılarına çıkan türlü engellere rağmen birbirlerine kavuşmalarını anlatılan bir mesnevidir (Fidan ve Açar, 2019: 29). Ayrıca bir manzumenin ilk beyti manasına gelen "matla" hem güneşin doğuşu hem terim anlamıyla tevriyeli kullanılmıştır:

Söyledirsen her biri mihr-i vefânın matlaı
Zerrece yokdur mürüvvet Haşmetâ ahbâbda (G- 179, B- 5)

3.5. Müşteri (Jüpiter, Bercis, Kâdi-i Felek, Hatib-i Felek)

Altıncı felekteki gezegendir. Bu yıldızın etkisinde doğanlar terbiyeli, utangaç ve yumuşak huylu olurlar. Feleğin kadısı ve hatibi olarak bilinir. Merih ile Ay dost yıldızları, Zühre ile Utarid ise düşman yıldızlarıdır (Pala, 2004: 344). Şair, etkisinde kaldığı yıldızının özelliğine istinaden eğer bir güzeli sevecek olursa ne yazık ki ona tek talibin kendisinin olmayacağı ve o güzele, herkesin müşteri çıkacağını söyler. Müşteri kelimesi, beyitte astronomiye ait kavramların bulunması dolayısıyla Müşteri gezegenini de hatırlatacak şekilde tevriyeli sarf edilmiştir:

Bir şûhu sevsem ahterimin muktezâsıdır
Olur felekde âlem o meh-rûya müşterî (G- 248, B- 4)

4. Burçlar

4. 1. Esed (Arslan, Burc-ı şîr)

Bu burcun gezegeni, uğurlu bir gezegen sayılan güneştir. 23 Temmuz ile 22 Ağustos tarihleri arası, bu burcun hâkim olduğu tarihlerdir. Arslan burcunun bulunduğu tarihler, güneşin en belirgin olduğu zaman dilimidir (Yıldırım, 2015: 348). "Esed (arslan) burcu, beyitlerde genellikle gerçek anlamından yola çıkılarak kurulan benzetmeler içinde yer alır. Bunların en belirgin olanı şiirin ithaf edildiği şahsın cesaret ve heybetinin anlatıldığı beyitlerdir." (Özer, 2015: 79). Aşağıdaki beyitte de benzer şekilde

memduhun cesareti vurgulanmak istenmiştir. Feleğin aslan mizaçlısı olarak tanımlanan memduh, ikbal bayramının parlaklığını dünyaya vermiştir. İlgili beyit, ramazaniye türündeki bir kasideden alındığı için söz konusu bayramın, Ramazan Bayramı olduğu ve şairin yazdığı kasideye karşılık ihsan aldığı anlaşılmaktadır:

Tali-i esadı bir zât-ı felek-kevkebenin
Verdi dünyâya bu dem pertev-i îd-i ikbâl (K- 16, B- 22)

4. 2. Hûşe (Başak, Sünbüle)

Gökyüzündeki yıldızların şekli başağı andırdığından bu burca Başak ya da Sünbüle burcu denmiştir. (Yıldırım, 2015: 348). "Sünbüle (başak) burcu, gerçek anlamından yola çıkarak bazı beyitlerde tarladaki bir başak gibi düşünülmüştür. Sünbüle tarlada bir başak olduğunda felek tarlaya, yıldızlar da buğday tanelerine teşbih edilir." (Özer, 2015: 87). Örnek beyitte de "sünbüle" kelimesi gerçek anlamını çağrıştıracak şekilde yer alır. Şair, başak burcuna sünbüle denmesi üzerinden söz oyunu yaparak gül ve sümbülle beraber kullanmıştır. Âşığın ahı göğe kadar yükselip başak burcunda karar kıldığından beri artık ne güle ne de sümbüle gerek kalmamıştır:

Âhım eflâke çıkıp sünbülede etdi karâr
Gayrı lâzım degil ister gül ü ister sünbül (K- 21, B- 44)

Sonuç

Haşmet Dîvânı'nda kozmik unsurlar dört başlık altında incelenmiştir. Bunlardan ilki felektir. Şair, felek kelimesini bazen memduhundan övgüyle söz etmek, bazen aksi ve kötü talihin sebebini açıklamak bazen de erişilmesi mümkün olmayan bir yüksekliği ifade etmek için kullanmıştır. İkinci başlık yıldızlardır. Daha çok parlaklığı ve sayısız olması dolayısıyla zikredilen yıldızlar, tıpkı felek kavramında da olduğu gibi memduh övülürken bir benzetme unsuru olarak ele alınmıştır. Üçüncü başlık seb'a-i seyyare yani yedi gezegendir. Metinde Ay, Utârid, Zühre, Güneş ve Müşteri olmak üzere bu gezegenlerin beşi geçmekte olup en çok Ay'dan bahsedilmiştir. Sevgilinin yüzü, parlak olarak tasavvur edildiğinden Ay'a benzetilmiştir. Ay'ın dolunay veya hilal gibi farklı halleri de söz konusu edilmiş; bunlardan hilal, şekli dolayısıyla âşığın çektiği eziyetler sonucunda iki büklüm olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. Sonuncu başlık ise burçlardır. Esed (Arslan) ve Hûşe (Başak) burçlarından bahseden Haşmet, her iki burca da tevriyeli bir şekilde yer vermiştir. Tüm bu başlıklar içerisinde yer alan iki beyit ise şairin intisap ettiği söylenilen Mevlevilik tarikatıyla ilgili olduğundan dikkat çekicidir. Şair ilgili beyitlerde çarh, mehâb, hurşîd, semâ ve şems gibi kelimeleri, Mevlevilikle bağdaştıracak şekilde kaleme almış, yani kozmik unsurları, kendi hayatına ilişkin bir durum üzerinden işlemiştir.

Kaynakça

Arslan, M. ve Aksoyak, İ. (2018). Haşmet Dîvânı. https://ekitap.ktb.gov.tr. [erişim tarihi: 07. 10. 2022].

Batislam, H. D. (2017). "Divan Şiirinde Kadeh ve Kadeh Redifli Gazeller". Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. 18. s. 1- 28.

Çelebioğlu, A. (1992). "Bedir", TDVİA, C. V. s. 324- 325.

Doğan, H. (2012). "18. Yüzyıl Osmanlı Toplum Hayatının Haşmet Divanı'ndaki Akisleri". Turkish Studies. 7/4. s. 1547- 1584.

Durkaya, H. (2020). "Klasik Türk Şiirinde Osmanlı Eğlence Hayatının Bir Yansıması: Mehtabiyeler". Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. 1/ 24. s. 173- 194.

Durkaya, H. (2021). "Divan Şiirinde Zühre". Kadın. Ed: Gülden Sağol Yüksekkaya vd. İstanbul: Kesit Yayınları.

Erdoğan, M. (2013). Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili. İstanbul: Kitabevi.

Fehd, T. (2000) "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm". TDVİA, C. XXII. s. 124- 126.

Fidan, G. G. ve Açar, Z. (2019) "Klasik Türk Edebiyatı Metinlerinde Manzumdan Mensura Dönüşüm: Mihr ü Vefâ". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 66. s. 27- 36.

Gölpınarlı, A. (2006). Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Hisar, A. Ş. (1995). Boğaziçi Mehtapları. İstanbul: Sebil Yayınevi.

http://lugatim.com/s/gülmih, [Erişim Tarihi: 19.12.2022].

Işıkhan, D. (2014). "Divân Şâirlerinde İlm-i Tencîm Tesîri". Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi. 4. s. 110- 114.

Korkmaz, E. (2016). Alevilik ve Bektaşilik Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.

Kurnaz, C. (1995). "Felek". TDVİA, C. XII. s. 306- 307.

Kutluer, İ. (1992). "Burç". TDVİA. C. VI. s. 422- 424.

Levend, A. S. (1984). Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar. İstanbul: Enderun.

Onay, A. T. (2019). Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü (Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı). Haz: Cemal Kurnaz. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.

Özer, Z. (2015). Divan Şiirinde Burçlar. (Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi.

Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. C: I. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Pala, İ. (1995). "Âh Mine'l-Aşk (Aşkın Öz Yurdu ve Has Bahçesinde Bir Temaşa)". Cogito: Aşk. 4. s. 81- 102.

Pala, İ. (2004). Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. İstanbul: Kapı Yayınları.

Pehlivan, E. (2001). Nasihat-nâme Şeyh Eşref b. Ahmed. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Şemseddin Sami. (2008). Kâmûs-ı Türkî. İstanbul: Sahaflar Kitap Sarayı.

Şentürk, A. A. (1994). "Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sabitler (Burçlar)". Türk Dünyası Araştırmaları. 90. s. 131- 180.

Yıldırım, A. (2003). "Zıtlık Kavramı ve Divan Şiirinde Zerre-Güneş Sembolizmi". Bilig. 25. S.125- 138.

Yıldırım, H. (2015). "Divan Şairlerine Göre Burçlar". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 41. s. 340-353.

Yücel, İ. (1998). "Hilâl". *TDVİA*, C: XVIII. s. 1- 11.